

במרכז

קובץ מחקרים
כרך א'

תנועה

עורכים:
גיא ד' שטיבל
דורון בן-עמי
אמיר גורזלזני
יותם ספר
עידו קור

אוניברסיטת תל אביב

המכון לארכאולוגיה ע"ש סוניה ומרקו נדלר
החוג לארכאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום ע"ש יעקב מ' אלקוב
בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה ע"ש חיים רוזנברג
הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטון

מחקרי הכנס השנתי "במרכז" הראשון
פרי שיתוף פעולה בין מרחב מרכז של רשות העתיקות והחוג לארכאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום
והמכון לארכאולוגיה ע"ש סוניה ומרקו נדלר של אוניברסיטת תל אביב
שהתקיים ב-26 אפריל, 2018 באוניברסיטת תל אביב

כריכה: Illusions of Arabia © George Steinmetz

עיצוב גרפי: אילת גזית

© המכון לארכאולוגיה, אוניברסיטת תל אביב, תשפ"ב

מסת"ב 978-965-266-066-4
הודפס בישראל תשפ"ב

במרכז

קובץ מחקרים

כרך א'

תנועה

עורכים:

גיא ד' שטיבל, דורון בן-עמי, אמיר גורזלזני, יותם ספר ועידו קור

אמרי וקלייר יאס פרסומים בארכאולוגיה
המכון לארכאולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

מחברים ועורכים

פז, יצחק
רשות העתיקות
yitzhakp@israntique.org.il

פינקלשטיין, ישראל
אוניברסיטת חיפה
ואוניברסיטת תל אביב
fink2@tauex.tau.ac.il

קוברין, פדריקו
רשות העתיקות
fede@israntique.org.il

קוק, עידו
אוניברסיטת תל אביב
idokoch@tauex.tau.ac.il

שטיבל, גיא ד'
אוניברסיטת תל אביב
guystiebel@tauex.tau.ac.il

שרון, עדנה
רשות העתיקות
stern@israntique.org.il

שרביט, יעקב
רשות העתיקות
koby@israntique.org.il

טנדלר, אברהם ש'
רשות העתיקות
avrohomt@israntique.org.il

טפר, יותם
רשות העתיקות
yotam@israntique.org.il

יטאח, גלעד
רשות העתיקות
ואוניברסיטת בר-אילן
giladit@israntique.org.il

מאירי, מירב
אוניברסיטת תל אביב
meirav.meiri@gmail.com

מרמלשטיין, מיכל
רשות העתיקות
michalmr@israntique.org.il

ספיר-חן, לידר
אוניברסיטת תל אביב
lidarsap@tauex.tau.ac.il

עין-מור, דניאל
רשות העתיקות
einmor@israntique.org.il

עמיצור, יאיר
רשות העתיקות
yairam@israntique.org.il

אלעד, איתי
רשות העתיקות
itaie@israntique.org.il

בארי, רון
רשות העתיקות
beeri@israntique.org.il

בן-עמי, דורון
רשות העתיקות
doronb@israntique.org.il

בקסטון, ברידג'יט
אוניברסיטת רוד איילנד
babuxton@uri.edu

גורזלזני, אמיר
רשות העתיקות
amir@israntique.org.il

גצוב, נמרוד
רשות העתיקות
getzov@israntique.org.il

טאנר, אדריאן
אוניברסיטת ממוריאל,
קנדה
atanner@mun.ca

טורגה, חגית
רשות העתיקות
torge@israntique.org.il

תוכן עניינים

iv*, iv	מחברים ועורכים
vii*, vii	פתח דבר
	1 בתנועה עם ציידים-לקטים סאב-ארקטיים
1*	אדריאן טאנר
	2 תנועת בעלי-חיים בתקופות הברונזה והברזל:
	מסקנות ממחקר דנ"א של חזירים ובקר
1	מירב מאירי וישראל פינקלשטיין
	3 עליה ונפילה: היחסים בין אדם לחמורים בתקופות
	הברונזה והברזל בדרום הלבנט
9	לידר ספיר-חן
	4 בדרך לעולם הבא? על חידת מבנה אבן מן התקופה הכלקוליתית
19	גלעד יטאח
	5 בדרך אל העיר: מרכזיותו של היישוב בעין אסור בתקופת ה"ב"ק 1 ב
25*	איתי אלעד ויצחק פז
	6 אמבטי ישיבה הלניסטים בחוות חקלאיות חשמונאיות
37*	אברהם ש' טנדלר
	7 "שוד ושבר": סחר עתיקות בתקופה האסלאמית הקדומה
35	חגית טורגה

47	8	בין המצודה והמקדש: על מנהל ופולחן בחוף נהריה רון בארי, נמרוד גצוב ויאיר עמיצור
51*	9	רצפות הצדפים במצד חשביהו: מסורת אדריכלית מקומית? דניאל עין-מור, מיכל מרמלשטיין ופדריקו קוברין
75*	10	"זבל של האחד אוצר לאחר": סיפורה של ספינה רומית מקיסריה יעקב שרביט וברידיג'יט בקסטון
93*	11	הפעילות הימית ביפו בתקופה הממלוכית והעות'מנית הקדומה: עדות כלי החרס מרמלה עדנה שטרן
117*, 67		תקצירים

בין המצודה והמקדש: על מנהל ופולחן בחוף נהריה

רון בארי, נמרוד גצוב ויאיר עמיצור | רשות העתיקות

תל נהריה

תל נהריה הינו אתר קטן הנמצא על גבעה חולית מדרום למוצא נחל געתון (נהר מפשוח), בתחום המערבי של העיר נהריה. התל מתרומם כ-7 מ' בלבד מעל לסביבתו ומרוחק כ-600 מ' מדרום למקדש מתקופת הברונזה התיכונה, שנחפר בידי עמנואל בן-דור ומשה דותן (בן-דור 1950; יוגב 1992: 1067; דותן תשכ"ה; 1992: 1069; בארי תשס"ח: 77-79; גצוב תשע"ה; עמיצור, בארי וגצוב 2016). האתר ממוקם מדרום למעגן טבעי קטן שניצל את אפשרות השיט בשפך של נחל הגעתון (איור 1; רבן 1986). בשפך הנחל הייתה, עד ראשית המאה ה'כ', ביצה והיא יובשה באמצעות תעלת הניקוז של נחל הגעתון (גצוב תשע"ה: 11).

במהלך 1980 ו-1982 נערכו בתל נהריה שתי חפירות הצלה בראשות אורה יוגב מטעם אגף העתיקות. יוגב הגיעה למסקנה שהתל היה מיושב בשתי תקופות עיקריות: א. "העיר הקדומה" של תקופת הברונזה התיכונה ב1, הברונזה התיכונה ב2 והברונזה המאוחרת; ב. "העיר המאוחרת" של התקופה הפרסית והתקופה ההלניסטית הקדומה (יוגב 1992: 1068). חפירות הצלה ופעולות פיקוח על עבודת בניה, שנערכו במהלך שלושת העשורים שלאחר חפירותיה של יוגב, הניבו מידע על 17 נקודות שונות בתל נהריה ובשוליו. נתונים אלה הביאו את נמרוד גצוב לשער שהאתר של תקופת הברונזה התיכונה התקיים רק בחלק הצפוני של התל, ונועד לשמש כמצודת חוף ולא כישוב עירוני (גצוב תשע"ה: 11). בשנת 2014 נערכה חפירת הצלה נוספת בחלק הצפוני של תל נהריה (איור 2), מטעם רשות העתיקות בניהולם של נמרוד גצוב, יאיר עמיצור ורון בארי (עמיצור, בארי וגצוב 2016). בחפירה התגלו ארבעה שכבות של מבנים מנהליים מתקופת הברונזה המאוחרת שנבנו מעל למצודה מתקופת הברונזה התיכונה.

איור 1: צילום אוויר של חיל האוויר הבריטי (dev30-6041_28.2.46) משנת 1946 של המושבה נהריה (באדיבות המרכז למיפוי ישראל); החץ הלבן מסמן את החלק הצפוני של תל נהריה, בו נערכו חפירות יוגב וגצוב, עמיצור ובארי; החץ השחור מסמן את הגבעה בה חפר בן דור את שרידי המקדש מתקופת הברונזה התיכונה

לפחות בשתיים מהשכבות נתגלו יסודות של מבנים עם חדרים שנבנו מסביב לחצרות מרכזיות. לדעתנו יש לפרש מבנים אלה כמצודות מנהליות (וראו להלן). בנוסף התגלו שרידים מהתקופות הפרסית וההלניסטית וחרסים שאינם באתרם מתקופת הברזל, המעידים שהאתר היה מיושב במשך תקופה ארוכה יותר מכפי שהונח עד כה והיה נתון להשפעתן של ערי החוף הפניקיות.

תל נהריה והסחר לחופי הים-התיכון באלף השני לפסה"נ

תל נהריה מצוי בצפונו של מישור עכו שהוא אחד העמקים הפוריים ביותר בארץ-ישראל, אזור שמבחינה תרבותית השתייך לעיתים לתחום של חוף הלבנון והערים צור וצידון ולעיתים לתחום של הערים הכנעניות בחוף הגליל כמו תל כברי ותל עכו וניתן להעריך שהיה כפוף לאחת מהן. לאורך רוב תקופת הברונזה המאוחרת היו הערים עכו וצור תחת חסות של מלכי מצרים ודומה שמצב עניינים זה חל גם על המעגן של נהריה (בארי, ון דן ברינק וקיזנר 2021).

איור 2: חפירות בחלק הצפוני של תל נהריה בשנת 2014, מבט לדרום-מזרח

את ראשית ההתיישבות בתל נהריה בפרט ובאתרי עמק עכו בכלל ניתן לקשור לגלי מהגרים שהגיעו בראשית האלף השני לפסה"נ מסוריה ומחוף הלבנון ושיסדו מספר אתרים קטנים במישור הפורה ולאורך חוף הים. אתרים אלה התפתחו באופן הדרגתי למרכזים עירוניים כדוגמת תל אכזיב, תל כברי, תל עכו, תל כיסון ותל בירה (בארי תשס"ח: 31–91, 349–351). האתר של נהריה יושב לראשונה בראשית האלף השני לפסה"נ (שכבות XI–X בחפירות גצוב, עמיצור ובארי). על כך מעיד ממצא של חרסים מהקבוצה המכונה "Levantine Painted Ware" שיוצרה בשלב המוקדם ביותר של תקופת הברונזה התיכונה (בך 2002; בארי תשס"ח: 391). חרסים מתקופה זו נתגלו גם בשלבים הקדומים ביותר של תל כברי, התל הגדול ביותר בעמק עכו שנוסד על המקורות של נחל הגעתון, רק 4 ק"מ ממזרח לתל נהריה (קמפינסקי, גרשוני וספטלוביץ 2002: 114, איור 5.22: 4–7, 12–14 מקברים 1045 ו-1050; דו"חות תל כברי ראו: קמפינסקי 2002; יסעור-לנדאו ואחרים 2012; יסעור-לנדאו, קליין וגושן 2014; קו, יסעור-לנדאו וקליין 2014; יסעור-לנדאו ואחרים 2018). ניתן לשער שהמעגן בנהריה נוסד ביוזמה של שליטי כברי (קמפינסקי 2002: 451) בכדי לאפשר לסוחריה גישה בטוחה אל הים, מקום לטעינה ופריקה של סחורות והובלה

של מטענים אל הנמל וממנו. בתקופה זו, ימי השושלות ה-12–13 במצרים, חידשה גבל את קשריה המסחריים עם מצרים ותל נהריה נמצא בנתיב השיט שהתנהל לאורך החופים של הלבנט (ויינשטיין 1975; קמפינסקי 1991; מרקוס 1998; 2007). מעדויות ארכאולוגיות ומכתובת מיט רהינה (Mit Rahina) עולה שבין הסחורות שנכללו במסחר של מצרים עם חופי הלבנט היו מוצרים רבים ומגוונים כגון עצים ואבנים לבניה, כלי יוקרה, תכשיטים, מתכות, שרף (למשל של אלת המסטיק – Pistacia lentiscus), זכוכית, בעלי חיים, שנהב, חלזונות ארגמן (Murex), שמנים ובשמים, מוצרי מזון, תבלינים, כלי נשק, עבדים ועוד (מרקוס 2007). ממצאי החפירות מלמדים שתל נהריה התקיים גם בשלב השני של תקופת הברונזה התיכונה, במאות ה"ז–ט"ו לפסה"נ. בתקופה זו נוסד בעברו הצפוני של נחל געתון המקדש של נהריה (בן-דור 1950; דותן תשכ"ה; 1992). משקעים אורגניים שזוהו בכלי פולחן של המקדש מעידים שלבאי המקדש היתה גישה אל רשתות הסחר המשגשג בתקופה זו, שהרחיק עד לחופי האוקיאנוס ההודי (נמדר, כהן-ויינברגר וצוקרמן 2018).

גשגוג זה נמשך גם לאורך תקופת הברונזה המאוחרת אף-על-פי שמרבית האתרים בעמק עכו, ובתוכם גם תל כברי, חוו משבר יישובי ורבים מהם חדלו מלהתקיים (בארי תשס"ח: 353–354). במרוצת תקופת הברונזה המאוחרת ב1–2 נבנתה בתל נהריה סדרה של 4 מבנים מנהליים גדולים (שכבות VII–IV; ראו אזור 3). התכנית של השניים המאוחרים מבניהם כללה חצר רבועה המוקפת חדרים/מחסנים. המבנים נפגעו בשריפה עזה, שהביאה לחורבנם בזה אחר זה (עמיצור, בארי וגצוב 2016). תכנית המבנים של נהריה והממצאים שהתגלו בהם דומים לשכבה V בתל אבו-הוואם שגם בו היה מרכז כנעני-אדמיניסטרטיבי גדול באותה העת (המילטון 1934; 1935; בלנסי 1980; בלנסי והררה 1986; בלנסי, הררה וארצי 1993; ארצי 2006; 2013; גולן תשע"ו). ממצא מעניין הם ראשי חיצים מברונזה שנתגלו במקום. חורבן רצף המבנים מתקופת הברונזה המאוחרת לווה בשרפות שהותירו שכבות מפוחמות שבהן שרידי חומר צמחי. בבדיקה ראשונית התברר ששרידי השרפות כללו בין היתר גרעיני דגנים, קטניות וחרצני ענבים. בנוסף נתגלו צדפות, שחלק מהן שימש למאכל. אפשר שיש לשייך ממצא זה לאספקה ששימשה את תושבי המבנים ואף למסחר בדרך הים. נציין שבמקום נתגלו להבי מגל רבים מצור שהציגו ברק שימוש ויש בהם כדי ללמד שלפחות חלק מהדגנים גודלו בשטחים חקלאיים סמוכים.

מעל הרצפות התגלה מכלול גדול של כלי חרס מקומיים לצד כלי יבוא שהגיעו דרך הים, רובם מקפריסין ומקצתם ממיקנה וממצרים. על רצפות החדרים בנהריה נמצאו

איור 3: שרידי המצודות המנהליות הכנעניות בתל נהריה – חפירת גצוב, עמיצור ובארי 2014

קנקנים כנעניים המזכירים את אלה שנחשפו במחסני הנמל של ראס שמרה/אוגרית (יון 1992: 695). כמו כן נתגלו שברים פיטסיים גדולים מקפריסין שכמותם נמצאו למשל בהאלה סולטאן טקה ואתיינו שבמזרח קפריסין, ובאיה איריני שבמרכז האי (אשטרום 1972: איור 72: 6; 1976: איור 11; דותן ובן-תור 1983: 113–115, איור 52: 2 עם ספרות נוספת). פיטסיים גדולים כאלה יובאו מקפריסין לחופי הלבנט במאות י"ד–י"ג לפסה"נ, ונמצאו באוגרית (שפר 1949: 208; Ugarit Récent 2–3; לפי החלוקה הסטרטיגרפית בתל ראס שמרה), בצור, שכבות XIV–XV (ביקאי 1978: לוח 40: 1, לוח 44: 1), בתל עכו (טרם פורסמו),¹ בחצור שכבה XIV (בכר 2017: 223, איור 7: 14) ובאתרים נוספים.

1 המידע מבוסס על בחינת חלק ניכר מהחרסים של שטח החפירה העיקרי בתל עכו (שטח A), במסגרת עבודת הדוקטור של בארי (בארי תשס"ח).

מקור חשוב להבנת אופיו של המסחר הבינלאומי בתקופה זו מגיע משתי ספינות סוחר טבועות שנתגלו בחופים הדרומיים של אנטוליה, אחת מאולו-בורון מן המאה הי"ד לפסה"נ (פולק 1986; 1988; 1998; 2005; 2008) והשניה מן המאות י"ג-י"ב לפסה"נ מכף גלידוניה (בס ואחרים 1967). ספינות כאלה שייטו לאורך חופי הלבנט עם סחורות שמקורן מן הלבנט, אפריקה, דרום ומרכז אירופה (אגן הדנובה, איטליה, סיציליה וסרדיניה) צפון אירופה (הים הבלטי), מסופוטמיה, אנטוליה והים האגאי. בטרופות נחשף מטען גדול של כלי חרס הדומים לאלה שנמצאו בנהריה, לרבות פיטסים קפריסאים, שנזכרו לעיל, ו-150 קנקנים כנעניים שמקורם בחוף הצפוני של מדינת ישראל (קלזון 2008: 317-318; גורן 2013: 57-59).

תכנית המבנים של נהריה והממצאים שהתגלו בהם דומים לשכבה V בתל אבו-הוואם שגם בו היה מרכז כנעני-אדמיניסטרטיבי גדול באותה העת (המילטון 1934; 1935; בלנסי 1980; בלנסי והררה 1986; בלנסי, הררה וארצי 1993; ארצי 2006; 2013; גולן תשע"ו). אתרי חוף נוספים בחופי הלבנט (כגון מרסה מטרור שבמצרים, אשקלון, יפו, תל מור, תל מיכל, תל מבורך ועכו) מאפשרים לנו לשרטט את הנתבי המעגלי של הספינות, ששייטו ממצרים לחופי הלבנט, אנטוליה, החוף הקיליקי, קפריסין (כפי שמעיד הממצא על קשרים עם אתרים כגון אנקומי, קלופסידה, פילה, האלה סולטאן טקה, קלבסוס ועוד) ואיי הים האגאי (ראו גורן 2013; וידל 2006: 275). ההכנסות מסחר זה היו גבוהות מאוד וכך גם הסיכונים. לפיכך היה חשוב לעגון בלילה במעגנים בטוחים לאורך החופים ונהריה בכללם.

בשכבות מתקופת הברונזה המאוחרת בתל נהריה בולט המכלול הגדול והמגוון של כלי שולחן (קערות, פכים ופכיות), קנקנים ופיטסים מסחריים שיובאו מקפריסין. בכלי החרס של נהריה ושל תל אבו-הוואם בולטים כלי שולחן וכלי מטבח פשוטים יחסית שיובאו מקפריסין בתקופת הברונזה המאוחרת ב' והמכונים "הכלים הפשוטים הלבנים" (Cypriot Plain White Wheel-made Ware). בנוסף נמצאו כלים מייצור מקומי המחקים כלים כאלה. מרבית הכלים היו בשימוש יום-יומי, אין בהם כלי נוי מעוטרים והם לא מהווים אטרקציה מסחרית (ארצי 2006: 54-66, איור 8: 1-10; 2019: 345-346; ינקלביץ 2007: 31-34; גולן תשע"ו: 159-160). השכיחות של משפחה קרמית זו באתרי מעגן כמו בתל נהריה ובתל אבו-הוואם יכול להעיד לא רק על קשרי מסחר של המעגנים הצפוניים עם קפריסין, אלא גם על דרישה מיוחדת של צוותי ספינות או תושבים מקפריסין ששהו במעגנים של תל נהריה ותל אבו הוואם והשתמשו בכלים כאלה כמו במולדתם.

ואכן ממקורות כתובים של האלף השני לפסה"נ עולה שחלק נכבד מהמסחר בחופי הלבנט נוהל על ידי קבוצות מאורגנות של סוחרים מקפריסין. בתעודות מאוגרית נודע שהסוחרים נחשבו לקבוצה מיוחסת ונהנו ממשכורת גבוהה בהשוואה ליתר האזרחים. סוחרים זרים מערים שונות בלבנט שכנו ברבעים מיוחדים באוגרית ואף באתרים מחוצה לה ולחלקם היו קשרים קרובים עם השלטונות המצריים עם מושלי ערים כנעניות בדרום הלבנט ועם שליטי ערים בחוף הקליקי (רייני תשכ"ז: 57–62; לינדר 1981: 35; וידל 2006: 274–275; גייטס 2011: 381–394).² בהקשר למצודות של תל נהריה ותל אבו הואם ראויות לציון תעודות מאוגרית שבהן נזכרים סוחרים ברשימות צבאיות ושהוצמדו להם שומרים (3: 1030; 7: 1027; 75: UT 113; רייני תשכ"ז: 57 והערות 100–104). מפאת הצורך בשמירה על ביטחון הספינות נזקקו הסוחרים לחסותם של בתי המלוכה, שבשמם עשו חלק מן העסקים. מתעודות אוגרית עולה ש"סוחרי המלך" נהנו מחסות מלכם בארצות זרות. אניות מקפריסין הובילו נחושת מהרי הטרודוס לערים המרכזיות באגן הים התיכון. סוחרי קפריסין הנזכרים בתעודות אל עמרנה 39 (שורות 14–20) ו-40 (שורות 24–28), הקימו מושבות מחוץ לקפריסין (כוכבי-רייני תשס"ט: 106–107). יתכן שהתאגדות של כמה מהן התיישבו במרכזים כנעניים שונים כדוגמת תל אבו-הוואם, תל עכו ותל נהריה שבהן נתגלו ממצאים רבים מקפריסין. ביחס לכך מעניינת ההשוואה למקורות מאוגרית, ממצרים והמקרא שם מופיע הביטוי "חבר", המציין סוג של התאגדות מסחרית המשלבת בין מסחר וספנות.³ במגילת ואן אמון ממצרים נאמר שבנמלה של גבל היו עשרים אניות הקשורות ב"חבר" עם הנסיך של צען מצרים, ובנמלה של צידון עוד חמישים אניות שלהן "חבר" עם אדם שהיה כנראה ראש של חברה מסחרית גדולה (ליונשטם תשכ"ב). יתכן שהתארגנות מסוג זה, פעלה גם בנהריה, בחסותם של שליטי מצרים או של ערים כנעניות בחסות מצרית כדוגמת עכו וצור.

מקדש נהריה

כ-800 מ' מצפון לתל נהריה נמצאו שרידי מקדש, שהוקם על גבעת כורכר נמוכה הבולטת משפת הים והנצפית מהתל. המצודה על התל והמקדש החופי התקיימו זה לצד זה בתקופת הברונזה התיכונה, וסביר שהיה קשר ישיר ביניהם. המקדש נחפר

2 ראו המכתב ששלח חתושיליש מלך חת לנקמפע מלך אוגרית (RS17.130).

3 ראו למשל דברי הימים ב כ, לה-לו.

לראשונה בסוף שנות ה-40 של המאה הקודמת בידי עמנואל בן-דור ולאחר מכן בידי משה דותן ולאחרונה על ידי יואב לרר. דותן זיהה הבחין שלושה שלבים בהתפתחות המקדש בנהריה, שבכולם נשמר העיקרון של שטח פולחני פתוח הצמוד למקדש מקורה (דותן 1956: איור 1, לוח 1: c-b; 1957: איור 1; תשכ"ה; 1992; לרר 2014).

בכל השלבים של המקדש נמצאו כלי חרס ששימשו לכלכלת המקדש ולטקסיו הדתיים כאחד. בין כלי הפולחן שנמצאו בריכוז גדול סביב המזבח של נהריה ראויים לציון כ-200 כלי מנחה זעירים מחרס בני שישה גביעים המקיפים גביע מרכזי – "שבעתנים" (נאה 2012). בתוך "שבעתנים" אלה נמצאו משקעי מנחות של צמחים אקזוטיים דוגמת שמן הדרים, שמן צמח הפצ'ולי, שמן ג'ינג'ר (זנגביל) ומור (או הדס) שמקורם באוקיאנוס ההודי או במערב אפריקה (נמדר, כהן-וויינברגר וצוקרמן 2018). יתכן שחומרים ריחניים אלה נועדו לפעילות נסך על המזבח שהוקדשה לאלוהות של המקדש. אפשר שחומרים ממין זה נשרפו גם בנרות חרס בני שבע פיות שנמצאו במקום (מעין אב טיפוס בהתפתחות "מנורת שבעת הקנים"), בקערות מנחה או בכלי בישול לטובת הפצת ריח והעלאת עשן. במקדש נמצאו גם פריטים רבים נוספים, ובכללם: מאות שברי קעריות זעירות; פכים וקנקנים זעירים; מקטרים בצורת מגדל עם חלונות; סירי בישול עם עצמות בעלי חיים (רובם של עזים); מאות חרוזים (מקצתם בדמות קופים); צלמיות זואומורפיות רבות מחרס בדמות יונים, כבשים, ופרים; קמיעות זואומורפיות מאבן; צלמיות של אלות, חצי עירומות, מכסף ומברונזה ודפוס-אבן ליציקת אלה עירומה, החובשת כובע יתד חרוטי וזוג קרניים מחודדות בראשה ובעלת שיער ארוך הגולש על כתפיה (דותן 1992: 107; ציפר תשנ"ח: 42, איור 47). כמו-כן נמצאו תכשיטים וחלקי כלים מברונזה, מכסף וזהב (דותן 1956: 41-45, איורים 4-6; 1957, איורים 5-19; 1992: 1071; נאה 2012; לרר 2014).

מאפייני המנחות ומאפייני הפולחן במקדש של נהריה

רוב צלמיות החרס מנהריה מייצגות דמויות מיניאטוריות של בעלי חיים מבויתים כיונים, כבשים ופרות שהיה נהוג להקריבם בפולחן הכנעני. חפצים מיניאטוריים דומים שנמצאו במקדשים מתקופת הברונזה התיכונה במגידו, בגבל ובאוגרית מלמדים על הנחת מנחות מיניאטוריות לאלים שיתכן והחליפו קורבנות של בשר ודם (קמפינסקי 1993: 163). יתכן שחלק מהן הוגשו כמנחות פרטיות שנועדו לבקש חסד או להכרת טובה כדי להזכיר את המציג לטובה בפני האלים.

התכנית של המקדש של נהריה משקפת במידה רבה את המבנה החברתי-הדתני של הקהילה שסגדה בו. השקפת העולם החברתית-דתית בפולחן של נהריה קבעה שהחלל המרכזי של המקדש יהיה פתוח וחסר מדורים. הפתח של חלל זה הותקן על הציר המרכזי של המקדש בצורה שאפשרה לעומדים בחצר להשקיף אל פנים הבניין. יתר על כן, החצר והמזבחות שהקיפו אות המקדש היו פתוחים לכל ואפשרו כינוס של עדת משתתפים גדולה יחסית שצפתה או השתתפה באופן פעיל בפולחן פתוח שבמרכזו ניצבה במה מוגבהת וגלויה לכל.⁴ מתחמי פולחן פתוחים שנמצאו במקדשי מגידו, גבל וגזר מלמדים על קווי דמיון רבים בין מקדשים אלה למקדש של נהריה. במגידו, שכבות XII–XIII B התגבש אזור מקודש בסמוך למקדש 4040. המתחם כלל תא פולחן קטן, במת אבן מוגבהת, מזבח ומצבות (לאוד 1948: 84–86, אורים 190, 206–207, 395–398; קמפינסקי 1993: 56, 168–169, אורים 27–29, 33; אוסישקין 2018: 200–220). סמוך לבמה הפולחנית של מגידו נמצאו חפצי פולחן הדומים לאלה של נהריה, ובכללם חפץ עם שבעה קעריות/קנים, צלמיות יונים, חמש צלמיות נשים, ועוד (לאוד 1948: לוחות 19: 19; 47: 9; 233: 2, 7–10; 234: 16; 235: 21; 245: 18–19; קמפינסקי 1993: 169, איור 77: 5, 8–11, 13, 15; אוסישקין 2018: 205–206, 217, אורים 6.10, 7.10, 18.10).

מקבילה נוספת למתחם פולחני הדומה לנהריה נמצאת ב"מקדש האובליסקים" בגבל. המקדש נבנה כמבנה מלבני דמוי במה שמסביבו חצר מוקפת קיר מתחם הנחלקת למספר חצרות. בחצר המקיפה את המבנה הוצבו מצבות דמויות אובליסקים ושולחנות מנחה לפולחן. בחצר נמצאו מאות מנחות שהונחו הן בזמן קיום המקדש והן לאחר שנהרס. המנחות בגבל כללו קערות חרס קטנות, קערות עם שבעה גביעים, פכית זואומורפית בדמות קוף (דומה לכלי דמוי קוף מנהריה), צלמיות יונים וצלמיות נשים (דונן 1939: לוחות 47: 3973; 81: 1850, 1851, 1893; 164: 3926; דונן 1950: לוחות 91: 2; 92: 14122, 14123; 141: 208; 9773; דותן תשכ"ה: 69–75). מקום פולחן נוסף מתקופת הברונזה התיכונה בעל מתאר פתוח ושהוצבו בו מצבות בדומה לאזור הבמה של מקדש נהריה והמקדשים בגבל נחשף בתל גזר. המקום שכונה על ידי מקליסטר

4 לעומת זאת מקדשים עם תכנית "סגורה", למשל בעלי קיר מתחם עם כניסה עקיפה וחלוקה פנימית למדורים, משקפים קהילה בעלת מבנה חברתי היררכי. במקדשים כאלה התבצעו הטקסים הדתיים על ידי "עילית נבחרת" של כוהנים, מלכים ובני פמלייתם שנחשבו מומחים לטקסי פולחן מיוחדים, "ידעו" את רצונם וכוונותיהם השירותיים של האלים ויכלו להשביע את רצונם בתמורה לקבלת חסד עבור הקהילה. כפועל יוצא מכך לא יכלו העומדים מבחוץ לראות את פנים המקדש והקהילה הרוחקה מן ההשתתפות הפעילה בפולחן (יבין תשכ"ח: 307–308).

“שדה המצבות” כלל מרחב פתוח שהוצב בו טור של עשר מצבות אבן גדולות בציר צפון-דרום. אגן מלבני שניצב במרכז הטור שימש אולי לנסך (דיוור 1998: 91; 2014).

כיוון המקדש

אחד העקרונות החשובים בתכנון מקדשים היה, מאז ומעולם, קביעת כיוונו של המבנה (יבין תשכ״ח: 310). עיון בתכנית של מקדשי נהריה מלמד שפינותיהם כווננו לארבעת רוחות השמים. יש להניח שעובדה זו איננה מקרית ומקורה באמונה דתית כלשהי הקשורה לאלוהות של המקום. עיקרון זה מקורו במסופוטמיה שם רווחה האמונה שהאלים הקוסמיים הראשיים של מסופוטמיה לא שמרו לעצמם פינה מיוחדת למושבם ולפיכך לא חייב היה להיבנות מקדש כלפי צד מסוים של הארץ. כפועל יוצא מכך כווננו פינות המקדש כלפי ארבעת רוחות השמים והבטיחו את “הניטרליות” שלו ואת הגנת האלים כולם (יבין תשכ״ח: 310). עיקרון דומה הנחה מתכננים של מקדשים רבים במסופוטמיה, סוריה ובלבנט שפינותיהם כווננו לארבע רוחות השמים. ניתן למצוא זאת גם במקדש האובליסקים בגבל; במקדשים 4040c, 4040 במגידו, שכבות XIIIb-a, במקדש המגדל בשכם (תל בלאטה), ברצף המקדשים בחצור 1–3 (שטח ח') בעיר התחתונה ובשכבות 1–3 במרכז האקרופוליס שבעיר העליונה ובמקדשים רבים נוספים מתקופת הברונזה התיכונה ב' והברונזה המאוחרת בלבנט (ראו לדוגמה: מזר תשמ״ז: איורים 1, 3–6, 11–13, 15, 17, 19–20, 24–25, 26–28, 31; קולמייר 2012: אזור 1: 2–4; צוקרמן 2012: אזור 2).

אלוהות המקדש, מאפיינים וסגולות

מי היו האלות והאלים שסגדו להם במקדש של נהריה? בהנחה שיש קשר בין המנחות המוקדשות לבין מאפייני האלוהות, דומה שאפשר למצוא רמזים לזהותה של אותה האלוהות ולתפקידיה הפולחניים. ראיית המקדש כבית האלוהים חייבה בהכרח העמדה של מצבות או של צלמיות שהמחישו את נוכחות האלים. הצלמיות או המצבות משקפות אפוא את דמות האלוהות כפי שהתעצבה בדמיונם של המאמינים. מאפיין מובהק של המנחות בנהריה הן צלמיות המתכת בדמויות נשיות (כולל דפוס האבן של האלה) (דותן 1956: לוח K5; תשכ״ה: 73, ציורים 7; 9: 1), עירומות ולא חמושות, שפורשו כאלות פריון לוחמות (סדן 1980: 28, 35, Group IV 148).

הצלמיות השטוחות מייצגות נשים תמירות שרגליהן צמודות ויש להן כתפיים רחבות ואברי פריון בולטים. רובן חובשות קסדה דמוית יתד המסמלת כובע (דותן 1956: לוחות 5–6). מבין הצלמיות בולט דפוס האלה שנמצא על הבמה ומייצג, לדעת דותן, את האלה הראשית של המקדש.

לצד צלמיות הנשים נמצאו גם צלמיות אלים (?) שיתכן ושמשו בני זוג לאלות. קבוצת חפצים דומה נמצאה כאמור גם במקדשים של תל מגידו, שכבות XII–XIII, ובגבל (דונן 1939; 1950; לאוד 1948) וניתן לשער שפולחן לאלות דומות היה נהוג גם בהם. ממצא של צלמיות יונים מחרס ומאבן מתבלט אף הוא מבין המנחות של המקדש בנהריה. היונים/ציפורים נחשבו כעוף טהור ובאוגרית היו בין המאפיינים של האלה ענת (נתן-יולזרי תש"ע: 13–15, תמונות 1–2). ברשימת הקורבנות של אוגרית נזכרים בהבלטה התור ויונת הקרת (יונת העיר), בניגוד ליונת הבר שאינה בין הקורבנות (ציפר תשנ"ח: 97, הנסמכת על רין ורין 1996: 733, לוח 88736). במזרח הקדום אפיינו היונים את הפעתן של אשתר, עשתורת, ענת, עתה ואטרגטיס. דימוי היונה נחשב כמבשר האלוהי הנושא בשורות טובות, כך בסיפורם של אתנפשתם מעלילות גלגמש (לוח יא); פרשת נוח והמבול מספר בראשית, וכך גם בעלילות אוגרית שבה מופפת ענת ומבשרת על בניית מקדש בעל צפון, על לידת בן לבעל ואולי על שובו של בעל לארצות החיים (ציפר תשנ"ח: 35, 51, 55).

צלמיות היונים הרבות שנמצאו במקדשים של נהריה, מגידו וגבל וצלמיות הנשים שנמצאו באותם המקדשים מלמדות, על דרך ההשערה, שסגדו שם לאלוהות נשית בדומה לפולחן "בעלת גבל" בגבל. דותן זיהה את אלוהות מקדש נהריה עם את'רת-ים (אשרת הים), אלת האם הראשית של אוגרית (דותן תשכ"ה: 73–75). פולחן האשרה היה נפוץ למדי בדת הכנענית ועל כך מעידים מספר אזכורים הגדול יחסית במקורות הכתובים: במכתבי אל-עמרנה נזכר מושל בשם עבדאשרת שהיה שליטה של אמורו, שבאזור בהרי הלבנון (כוכבי-רייני תשס"ט: א"ע 60–62). בעלילת כרת אשרה מכונה בשם את'רת צרם ובשם אלת צדנם, כלומר האשרה של הצורים והאלה של צידונים, סימן לפולחן מיוחד שהיה לה בצור ובצידון שאינם רחוקים מנהריה (דותן 1956: 24; קאסטו תשי"א: 45; ווינינס 2007: 26, 230–231). ברם, המאפיין הבולט של דפוס הצלמית מנהריה הם כובע היתד והקרניים, סמל הפריון, המזהות דווקא עם אלת המלחמה והפריון האוגריתית ענת (ציפר תשנ"ח: 42, איור 47). האלה ענת נראית בתבליטים ובשיבוצי שנהב מאוגרית כמי שמראשה יוצאות קרני פרה ובכתבי אוגרית נכתב שבעל, אחיה, ימשח "קרני הכוח שלך הבתולה ענת, את קרני הכוח שלך ימשח בשמן בעל"

(KTU²¹:10, בתרגום נגה דרשן וגי'א דרשן תשס"ט; פריצ'רד 1975: XV, איורים 60–61). שברי קרניים של צלמית כסף נמצאו גם בכלי המנחה של מקדש נהריה (דותן 1957: 123) ויתכן שגם צלמיות היונים/ציפורים שנמצאו במקדש של נהריה מייצגות את הופעתה של אלה זו.

האלה ענת נזכרת כבר בתקופת הביניים השניה במצרים בשם ענת-ה, אחד מהשליטים האסייתיים בדלתא ומכאן שפולחנה היה מוכר בדרום הלבנט עוד במחצית הראשונה של האלף השני לפסה"נ, זמן רב לפני אזכורה בכתבי אוגרית. הפולחן לענת הפך באלף השני לפסה"נ לקוסמופוליטי ונפוץ בלבנט ובמצרים (הוק 1966: 82). במכתב אל עמרנה 170 נזכרת אישה בשם ענתו לצדו של שליט אמורו (כוכבי-רייני 2005: 172). ככל הדמויות של האלות הנקבות, קשורה גם ענת במושג הפיריון ומכאן מתבאר מדוע למרות אכזריותה ולכאורה חוסר הצדק של רבים ממעשיה ושליטתה בכוחות ההרס נחשבה גם כאלת החיים (קאסוטו תשי"א: 49; זידן 1980: 150; דרשן ודרשן תשס"ט: 155). יחד עם אחיה בעל ואמה האשרה, היתה האלה ענת אחראית על כל סוגי הפיריון בעולם הכנעני כגון המטרת הגשמים ופיריון האישה, ופיריון השדות ומשק החי. כפועל יוצא מכך האמינו שמי שיעבוד אלים אלה, יקבל את שכרו בדמות פיריון זרעו ויבוליו.

הפולחן לענת היה נפוץ בכל הלבנט ובארץ-ישראל כפי שמעידים שמות אתרים כבית ענת בנחלת נפתלי (יהושע יט, לח; שופטים א, לג), בית ענות בנחלת יהודה (יהושע טו, נט) ושמות פרטיים כשמגר בן ענת (שופטים ג, לא; ה, ו). בכתובת מצרית מבית שאן שכבה V, שנמצאה במקדש הצפוני, מוצגת האלה "ענתית" המכונה: "מלכת השמים ובעלת האלים" (ליונטשטם ואחיטוב תשל"ב: 315; קאסוטו תשי"א: 50). הנתונים המספריים מעידים בצורה בולטת ביותר שהצלמיות והלוחיות ממתכת של בעל וענת באלף השני לפסה"נ, שכיחות הרבה יותר מאלה המתארות את אל ואשרה, הן בסוריה והן בארץ-ישראל. זאת ועוד, בתקופות הברונזה התיכונה והמאוחרת בארץ-ישראל בגבולותיה המודרניים, היה נפוץ יותר פולחנה של ענת (נגבי 1964: 109). על כן הזיהוי של תבנית הצלמית מנהריה עם ענת סביר יותר מזיהוי עם אשרת הים. זאת ועוד, הנתונים הספרותיים והארכאולוגיים מלמדים שרבים מן האלילים הכנעניים המשתייכים לאותו סוג, נטמעו, בתוקף תפקידיהם הדומים, אלה באלה ויתכן שכך היה המקרה גם בנהריה. צלמיות היונים מסמלות, כאמור, את האלות אשתר/עשתורת וענת שהן אלות המלחמה והפיריון בסוריה, בכנען ובמצרים ולצלמיות המתכת של נהריה יש את מאפייניהם של אותן האלות. יתכן אפוא שהמקדש בנהריה שילב את הפולחן של

ענת ואשתר/עשתורת עם פולחן אתרת הים והתיך אותן לדמות אחרת שמאפייניה המטושטשים מזוהים עם כולן.

סיכום

המבנים המנהליים שנתגלו בתל נהריה התקיימו בזיקה למסחר שהתנהל באלף השני לאורך חופי הלבנט. נראה שנוסדו כמצודת חוף ביוזמת שליטי כברי בתקופת הברונזה התיכונה. לאחר נטישתה של כברי בשלהי תקופת הברונזה התיכונה עברו המבנים לחסות של מלכי מצרים והערים עכו או צור. על הרצפות של המבנים השרופים מתקופת הברונזה המאוחרת נתגלו כלי חרס מקומיים לצד ממצאים מהחופים הצפוניים של הלבנט ומקפריסין. המבנים מתל נהריה נועדו לאפשר ולפקח על עגינה של ספינות, אפשרו פריקת והטענת סחורות, ספקו להן שרותי תחזוקה ושמרו על מטענן. ממצא הדגנים ולהבי מגל במבנים מרמז על מקומה של חקלאות האזור בכלכלת תושבי המבנים.

לדעתנו היה קשר קרוב בין תל נהריה לבין המקדש שהוקם מצפון למעגן שלו. שני האתרים נוסדו בראשית תקופת הברונזה התיכונה משני עבריו של נחל געתון. המקדש בלט בקו החוף שמצפון לנחל והוא נצפה מהתל ומהספינות שהפליגו בסמוך אליו. הוא לא נראה מהמישור של חוף הגליל ונכרת זיקתו לים. יחד-עם-זאת, חפצי הפולחן שהוקדשו במקדש מאירים את הקשר היבשתי שלו וזיקתו לעורף החקלאי של המצודות המנהליות. המנחות של המקדש מייצגות אלות פריון נשיות, את העדרים ואת יוני הבית. יתכן שהדגשת המאפיינים המיניים של הצלמיות והנחת בעלי החיים המבויתים לצדן (פסלוני יונים, קרני פוריות, פרים וצאן שנמצאו על הבמה), מלמדים על תוכן תפילותיה של אותה החברה; חברה שתושביה חקלאים, יושבי קבע, ביקשו לשלוט בטבע ובפריו. אופי המנחות במקדש של נהריה עשוי ללמד על סגולותיהם של אלותיו שהתבקשו, קרוב לוודאי, להביא בשורות טובות למשפחה; להבטיח את פרי הלידה, בריאות המשפחה, פוריות האדמה, צמיחת היבולים החקלאיים ובטחון העדרים מפני פגעי הטבע והאדם.

ביבליוגרפיה

אסישקין 2018
Ussishkin, D. 2018. *Megiddo-Armageddon: The Story of the Canaanite and Israelite City*, Jerusalem.

ארצי 2006
Artzy, M. 2006. The Carmel Coast during the Second Part of the Late Bronze Age: A Center for Eastern Mediterranean Transshipping. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 343: 45–64.

ארצי 2013
Artzy, M. 2013. The Importance of the Anchorages of the Carmel Coast in the Trade Networks during the Late Bronze Period. *Michmanim* 34: 7–24.

ארצי 2019
Artzy, M. 2019. Late Bronze Age I–II Cypriot Imports. In: Gitin, S., ed. *The Ancient Pottery of Israel and Its Neighbors from the Middle Bronze Age Through the Late Bronze Age*. Jerusalem: 339–380.

אשטרם 1972
Åström, P. 1972. *The Swedish Cyprus Expedition IV, 1C: The Late Cypriote Bronze Age, Architecture and Pottery*. Lund.

אשטרם 1976
Åström, P. 1976. Finds from Ala Sultan Tekke in Nicosia. In: Åström, P., Bailey, D.M. and Karageorghis, V., eds. *Hala Sultan Tekke 1. Excavations 1879–1971* (Studies in Mediterranean Archaeology 45). Göteborg: 35–60.

בארי תשס"ח
ר' בארי, "תל עכו והעיור בעמק עכו במחצית הראשונה של האלף השני לפסה"נ", עבודת דוקטור באוניברסיטת חיפה, חיפה, תשס"ח.

בארי, ון דן ברינק וקירזנר 2021
ר' בארי, אק"מ ון דן ברינק וד' קירזנר, "מנהגי קבורה כנעניים בקבורת ארונות אנתרופואידיים והשלטון המצרי בעמק יזרעאל בתקופת הברונזה המאוחרת לאור חפירה בתל שדוד", *קתדרה* 177 (2021), עמ' 9–43.

ביקאי 1978
Bikai, P.M. 1978. *The Pottery of Tyre, Warminster*.

בך 2002
Bagh, T. 2002. Painted Pottery at the Beginning of the Middle Bronze Age: Levantine Painted Ware. In: Bietak, M., ed. *The Middle Bronze Age in the Levant, Proceedings of an International Conference on MB IIA Ceramic Material, Vienna, 24th–26th of January 2001*. Vienna: 89–101.

בכר 2017
Bechar, S. 2017. The Middle and Late Bronze Age Pottery. In: Ben-Tor, A., Zuckerman, S., Bechar, S. and Sandhaus, D., eds. *Hazor VII: The 1990–2012 Excavations: The Bronze Age*. Jerusalem: 199–470.

בלנסי 1980

Balensi, J. 1980. *Les fouilles de R.W. Hamilton à Tell Abu Hawam, effectuées en 1932–1933 pour le compte du DPT. Des antiquités de la Palestine sous mandat britannique niveaux IV et V: Dossier sur l'histoire d'un port méditerranéen durant les âges du Bronze et du fer (?1600–950 environ av. J.-C.)* (Ph.D. diss., University of Strasbourg). Strasbourg.

בלנסי והררה 1986

Balensi, J. and Herrera, M.D. 1986. Tell Abou Hawam 1983–84, rapport préliminaire. *Revue biblique* 92: 82–128.

בלנסי, הררה וארצי 1993

Balensi, J., Herrera, M.D. and Artzy, M. 1993. Tell Abu Hawam. In: Stern, E., ed. *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land* 1. Jerusalem: 7–14.

בן-דור 1950

Ben-Dor, I. 1950. A Middle Bronze Age Temple at Nahariya. *Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine* 14: 1–41.

בס ואחרים 1967

Bass, G.F., Throckmorton, P., Taylor, J., Hennessy, J.B., Shulman, A. and Buchholz, H.G. 1967. *Cape Gelidonya: A Bronze Age Shipwreck* (Transactions of the American Philosophical Society 57). Philadelphia: 1–177.

גולן תשע"ו

ד' גולן, "שכבה V והמעבר לשכבה IV בתל אבו-הוואם בהקשר המקומי והבינלאומי – התל המעגן ובית הקברות", עבודת דוקטור באוניברסיטת חיפה, חיפה, תשע"ו.

גורן 2013

Goren, Y. 2013. International Exchange during the Late Second Millennium B.C.: Microarchaeological Study of Finds from the Uluburun Ship. In: Aruz, J., Graff, S. and Rasic, Y., eds. *Cultures in Contact: From Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium B.C.* New York: 54–61.

גייטס 2011

Gates, M.-H. 2011. Maritime Business in the Bronze Age Eastern Mediterranean: The View from Its Ports. In: Duistermaat, K. and Regulski, I., eds. *Intercultural Contacts in the Ancient Mediterranean: Proceedings of the International Conference at the Netherlands-Flemish Institute in Cairo, 25th to 29th October 2008*. Leuven, Paris and Walpole, MA: 381–394.

גצוב תשע"ה

נ' גצוב, "נהריה ומצד עין טמיר – שני מבנים מבוצרים מתקופת הברונזה התיכונה בגליל המערבי", בתוך מ' אביעם (עורך), "ממגדל נוצרים עד עיר מבצר": מבצרים ומצודות בצפון הארץ מהכנענים ועד צה"ל (ארץ הגליל 3), צמח תשע"ה, עמ' 11–19.

- דונן 1939
 Dunand, M. 1939. *Fouilles de Byblos I: 1926–1932*. Paris.
- דונן 1950
 Dunand, M. 1950. *Fouilles de Byblos II: 1933–1938*. Paris.
- דותן 1956
 Dothan, M. 1956. The Excavations at Nahariyah—Preliminary Report (Seasons 1954/55). *Israel Exploration Journal* 6: 14–25.
- דותן 1957
 Dothan, M. 1957. Some Aspect of Religious Life in Palestine during the Hyksos Rule. *Antiquity and Survival* 2–3: 121–130.
- דותן תשכ"ה
 מ' דותן, "הפולחן בנהריה ובמות כנען", בתוך: מערבו של חוף הגליל – הכינוס התשעה-עשר לידיעת הארץ, ירושלים, תשכ"ה, עמ' 63–75.
- דותן 1992
 מ' דותן, "נהריה – המקדש והבמה מן התקופה הכנענית", בתוך: א' שטרן (עורך), האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל 3, ירושלים, 1992, עמ' 1069–1071.
- דותן ובן-תור 1983
 Dothan, T. and Ben-Tor, A. 1983. *Excavations at Athienou, Cyprus 1971–1972*. Jerusalem.
- דיוור 1998
 ו'ג דיוור, גזר: צומת דרכים בארץ-ישראל הקדומה, תל אביב, 1998.
- דיוור 2014
 Dever, W.G. 2014. The Middle Bronze Age "High Place" at Gezer. *Bulletin of the American Schools of the Oriental Research* 371: 17–57.
- דרשן ודרשן תשס"ט
 נ' דרשן וג' דרשן, המיתולוגיה הכנענית, תל אביב, תשס"ט.
- הוק 1966
 Hooke, S.H. 1966. *Middle Eastern Mythology*. Baltimore.
- המילטון 1934
 Hamilton, R.W. 1934. Tell Abu Hawam. *Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine* 3: 74–80.
- המילטון 1935
 Hamilton, R.W. 1935. Excavations at Tell Abu Hawam. *Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine* 4: 1–69.

וויגינס 2007
Wiggins, S. 2007. *A Reassessment of Asherah with Further Considerations of the Goddess*, Piscataway.

וידל 2006
Vidal, J. 2006. Ugarit and the Southern Levantine Sea-Ports. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 49: 269–279.

ויינשטיין 1975
Weinstein, J.M. 1975. Egyptian Relations with Palestine in the Middle Kingdom. *Bulletin of the American Schools of the Oriental Research* 217: 1–16.

זידן 1980
Seeden, H. 1980. *The Standing Armed Figurines in the Levant*. Munich.

בין תשכ"ח
ש' יבין, "מקדש, מקדשים במזרח הקדום", בתוך: **אנציקלופדיה מקראית ה'**, ירושלים, תשכ"ח, עמ' 304–360.

יוגב 1992
א' יוגב, "נהריה", בתוך: א' שטרן (עורך), **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל 3**, ירושלים, 1992, עמ' 1067–1069.

יון 1992
Yon, M. 1992. Ugarit. In: Freedman, D.N., ed. *Anchor Bible Dictionary*. New York: 695–706.

ינקלביץ 2007
ש' ינקלביץ, "מקורות כלי חרס מיובאים וחלוקי אבן מחפירות תל אבו-הוואם בשנת 2001 כעדות לקשרי סחר ימי בתקופת הברונזה המאוחרת II ב'", עבודת דוקטור באוניברסיטת חיפה, חיפה, 2007.

יסעור-לנדאו ואחרים 2012
Yasur-Landau, A., Cline, E.H., Goshen, N., Marom, N. and Samet, I. 2012. An MB II Orthostat Building at Tel Kabri, Israel. *Bulletin of the American Schools of the Oriental Research* 367: 1–29.

יסעור-לנדאו, קליין וגושן 2014
Yasur-Landau, A., Cline, E.H. and Goshen, N. 2014. Initial Results of the Stratigraphy and Chronology of the Tel Kabri Middle Bronze Age Palace. *Ägypten und Levante* 24: 355–364.

יסעור-לנדאו ואחרים 2018
Yasur-Landau, A., Cline, E.H., Koh, A.J., Ratzlaff, A., Goshen, N., Susnow, M., Waiman-Barak, P. and Crandall, A.M. 2018. The Wine Storage Complex at the Middle Bronze II Palace of Tel Kabri: Results of the 2013 and 2015 Seasons. *American Journal of Archaeology* 122: 309–338.

כוכבי-רייני תשס"ט
צ' כוכבי-רייני, **למלך אדוני: מכתבי אל-עמרנה**, ירושלים, תשס"ט.

לאוד 1948
Loud, G. 1948. *Megiddo II: Seasons of 1935–39*. Chicago.

ליונשטם תשכ"ג

ש"א ליונשטם, "בית חבר", בתוך: אנציקלופדיה מקראית ד', ירושלים, תשכ"ג, עמ' 72.

ליונשטם ואחיטוב תשל"ב

ש"א ליונשטם וש' אחיטוב, "ענת", בתוך: אנציקלופדיה מקראית ו', ירושלים, תשל"ב, עמ' 314–318.

לינדר 1981

Linder, E. 1981. Ugarit: A Canaanite Thalassocracy. In: Young, G.D., ed. *Ugarit in Retrospect: Fifty Years of Ugarit and Ugaritic. Symposium held at the University of Wisconsin*. Winona Lake: 31–42.

לרר 2014

י' לרר, "נהריה", *חדשות ארכיאולוגיות* 126 (2014).

http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=8485 (accessed December 20, 2021).

מזר תשמ"ז

ע' מזר, "מקדשים בתקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת ובתקופת הברזל", בתוך: ח' כצנשטין, א' נצר, א' קמפינסקי ור' רייך (עורכים), האדריכלות בארץ-ישראל בימי קדם: מן התקופות הפרהיסטוריות עד התקופה הפרסית, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 136–160.

מרקוס 1998

Marcus, E.S. 1998. *Maritime Trade in the Southern Levant from Earliest Times Through the Middle Bronze IIA Period* (Ph.D. diss., University of Oxford), Oxford.

מרקוס 2007

Marcus, E.S. 2007. Amenemhet II and the Sea: Maritime Aspect of the Mit Rahina (Memphis) Inscription. *Ägypten und Levante* 17: 138–190.

נאה 2012

ל' נאה, "כלים זעירים ושבעתנים במקדש הברונזה התיכונה בנהריה: תפקידם ומשמעותם לאור מקומם של כלים זעירים ומורכבים בהקשרי פולחן בברונזה התיכונה", עבודת מוסמך באוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים, 2012.

נגבי 1964

א' נגבי, "צלמיות המתכת הכנעניות בארץ-ישראל ובסוריה", עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים, 1964.

נמדר, כהן-ויינברגר וצוקרמן 2018

Namdar, D., Cohen-Weinberger, A. and Zuckerman, S. 2018. Towards a New Understanding of MB IIB Cult Practices: Analyses of Seven-Cupped Bowls from the Shrine of Nahariya. In: Shai, I., Chadwick, J.R., Hitchcock, L., Dagan, A., McKinny, C. and Uziel, J., eds. *Tell It in Gath Studies in the History and Archaeology of Israel: Essays in Honor of Aren M. Maeir on the Occasion of His Sixtieth Birthday*. Münster: 723–746.

נתן-יולזרי תש"ע

ש' נתן-יולזרי, "צדק אלהי או צדק ספרותי? עונשה של ענת באפוס 'עלילת אקהת' על פי בחינה ספרותית", *מועד – שנתון למדעי היהדות* כ' (תש"ע), עמ' 1–20.

סדן 1980

Seeden, H. 1980. *The Standing Armed Figurines in the Levant* (Praehistorische Bronzefunde, Abt. I, Bd. 1). Munich.

עמיצור, בארי וגצוב 2016

י' עמיצור, ר' בארי ונ' גצוב, "תל נהריה", **חדשות ארכיאולוגיות** 128 (2016).
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25093 (accessed December 20, 2021).

פולק 1986

Pulak, C. 1986. A Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun (Kas): 1984 Campaign. *American Journal of Archaeology* 90: 269–296.

פולק 1988

Pulak, C. 1988. The Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun, Turkey: 1985 Campaign. *American Journal of Archaeology* 92: 1–37.

פולק 1998

Pulak, C. 1998. The Uluburun Shipwreck: An Overview. *The International Journal of Nautical Archaeology* 27: 188–224.

פולק 2005

Pulak, C. 2005. Discovering a Royal Ship from the Age of King Tut: Uluburun, Turkey. In: Bass, G.F., ed. *Beneath the Seven Seas: Adventures with the Institute of Nautical*. New York: 34–47.

פולק 2008

Pulak, C. 2008. Uluburun Shipwreck and Late Bronze Age Trade. In: Aruz, J., Benzel, K. and Evans. J.M., eds. *Beyond Babylon: Art, Trade, and the Diplomacy in the 2nd Millennium BC*. New York: 289–305.

פריצ'רד 1975

Pritchard, J.B. 1975. *The Ancient Near East: A New Anthology of Texts and Pictures*, II. Princeton.

צוקרמן 2012

Zukerman, S. 2012. The Temples of Canaanite Hazor. In: Kamlah, J., ed. *Temple Building and Temple Cult* (ADPV 41). Wiesbaden: 99–125.

ציפר תשנ"ח

ע' ציפר, **יונתי בחגוי הסלע: היונה כמשל**, תל אביב, תשנ"ח.

קאסטו תשי"א

מ"ד קאסטו, **האלה ענת: שירי עלילה כנעניים מתקופת האבות**, ירושלים, תשי"א.

קו, יסעור-לנדאו וקליין 2014

Koh, A.J., Yasur-Landau, A. and Cline, E.H. 2014. Characterizing a Middle Bronze Palatial Wine Cellar from Tel Kabri, Israel. *PLoS ONE* 9: 1–15.

קולמייר 2012

Kohlmeyer, K. 2012. Der Temple des Wettergottes von Aleppo. In: Kamlah, J., ed. *Temple Building and Temple Cult* (ADPV 41). Wiesbaden: 55–78.

קלזון 2008

Cluzan, S. 2008. Cyprus an International Nexus of Art and Change. In: Aruz, J., Benzel, K. and Evans, J.M., eds. *Beyond Babylon: Art, Trade, and the Diplomacy in the 2nd Millennium BC*. New York: 311–386.

קמפינסקי 1991

א' קמפינסקי, "ראשיתו של העיור המחודש בעמק עכו הצפוני בתקופת הברונזה התיכונה ב1", **מכמנים 5** (1991), עמ' 21–34.

קמפינסקי 1993

א' קמפינסקי, מגידו: עיר-מדינה כנענית ומרכז ממלכתי ישראלי, תל-אביב, 1993.

קמפינסקי 2002

Kempinski, A. 2002. *Tel Kabri: The 1986–1993 Excavation Seasons*. Tel Aviv.

קמפינסקי, גרשוני ושפטלוביץ 2002

Kempinski, A., Gershuny, L. and Scheftelowitz, N. 2002. Pottery III: Middle Bronze Age. In: Kempinski, A. *Tel Kabri: The 1986–1993 Excavation Seasons*. Tel Aviv: 109–175.

רבן 1986

א' רבן, מיתקנים חצובים לאורך חופו של הגליל המערבי, בתוך מ' ידעיה (עורך), **קדמוניות הגליל המערבי**, המועצה המקומית מטה אשר, עמ' 209–234.

רייני תשכ"ז

א"פ רייני, **המבנה החברתי באוגרית**, ירושלים, תשכ"ז.

רין ורין תשנ"ו

צ' רין וש' רין, **עלילות האלים: כל שירות אוגרית**, פילדלפיה, תשנ"ו.

שפר 1949

Schaeffer-Forrer, C. 1949. *Ugaritica II: Nouvelles études relatives aux découvertes de Ras Shamra*, Paris.